

Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları

Emine DİNGEÇ*

Özet

Osmanlı'da kadın aile içinde oldukça önemli bir konuma sahiptir. Ekonominin toplum içinde en küçük döngüsünü oluşturan aile kadın ve erkeğin ortak katkıları ile ayakta durur. Osmanlı ailesinde özellikle kırsal alanda kadın erkeği ile birlikte evin dışında tarlada, bahçede çalıştığı gibi evin içinde de diğer kadınsal görevlerini yerine getirirdi. Şehirde ise ekonomik yönden varlıklı kadınlar, evlerinde cariyelere ev hizmetini gördürürken aynı zamanda sahip olduğu mal varlığını çeşitli şekillerde işleterek ekonomik hayata katkıda bulunurdu. Ekonomik durumu kötü olan kimsesiz bir hanım için şehirde yaşamak zordu. Osmanlı toplumunda kadınlar, toplum yaşamının getirdiği zorunluluklar ve kendilerinin sahip olduğu bazı özellikler dolayısıyla ekonomik yaşamın bir parçası oldular. Bu çalışmanın amacı, Osmanlı toplumunda kadının yerini ortaya koymaktan çok ekonomik anlamda kadınların üretime katkılarını incelemektir. Kadının üretim sürecindeki yerini görebilmek adına tarihleme aralığı uzun tutulmuş olup, 17. 18. ve 19. yüzyıla ağırlık verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, kadın, cariye, avrat pazarı, ebe.

The Contributions of Women to Production in Ottoman Society

Abstract

In Ottoman society woman held an important position in family. Doubtless, family which is the nuclei of the economic relations in a society comes about and survives with the contribution of both man and woman. In Ottoman family, especially in countryside, woman worked with his husband in the field while she was carrying out certain household duties at home. In the cities, wealthy women used concubines as maids for house works but continued their economic activities by

* Yrd. Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / KÜTAHYA emine9@gmail.com

using their wealth. It was difficult for a poor woman to live in the cities. Women in Ottoman society integrated into social life because of either as a necessity or their special positions. The purpose of this paper is not to show the position of woman in the Ottoman society but the contributions of women to Ottoman economy. In order to see that contribution well, broad periodization is adopted as the 17th, 18th and 19th centuries.

Key Words: Ottoman, woman, midwife, concubine, slave market.

Giriş

Osmanlı'da kadın incelemeleri öncelikle hareme olan merak ile başlamıştır. Bununla birlikte gelen çalışmalar, kadının sosyal hayat içindeki konumu ile ilgili olmuştur. Başka bir açıdan ifade edilirse, kadının sosyal hayat içindeki konumu, iktisadi hayat içindeki konumunun tespitine göre daha tercih edilir bir konu olarak bakılmıştır. Bu nedenle, kadının haremdeki konumu, mahkeme kayıtlarında dini ve hukuki hakları, vakıf kayıtlarında ise kadının mülkiyeti incelenerek toplum yaşamındaki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.¹ Suraiya Faroqhi her ne kadar kadın başlıklı bir kitap yazmasa da Osmanlı

¹ Alev Lytle Croutier, **Harem, the World Behind the Veil**, Abbeville P., New York 1989; Leslie Pierce, **Harem-i Hümayun**, (Çeviren: A. Berktaş), Türk Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998; Layd M. W. Montagu, **Türkiye Mektupları**, Tercüman 1001 Temel eser; Fanny Davis, **Osmanlı Hanımı**, (Çeviren: Bahar Tırnakçı), İstanbul 2006. Akgündüz, özellikle batılı kaynakların Harem hakkındaki yanlış bilgilerini bertaraf etmek için kaleme aldığı eserinde İslam Dünyasında Kölelik ve Cariyelik Kurumu'nu incelemiştir. Bkz. Ahmet Akgündüz, **İslâm Hukukunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Kölelik**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995. Mahkeme kayıtları esas alınarak hazırlananlar; R.C. Jennigs, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Shari'a Court of Anatolian Kayseri", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 18, 1979, s. 53-114; Haim Gerber, "Bir Osmanlı Şehri Olan Bursa'da Kadının Sosyo Ekonomik Statüsü", (Çeviren: Hayri Erten), **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.8, 1998, s. 327-343; Nurcan Abacı, **Bursa Şehrinde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)**, Kültür Bakanlığı, Ankara 2001. Abdülmecit Mutaf, **XVII. Yüzyılda Balıkesir'de Kadınlar**, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2002, Vakıflara göre ele alınanlar; Gabriel Baer, "Women and Waqf: An Analysis of the İstanbul Tahrir of 1546", **Asian and African Studies**, 17, 1983, s. 9-27; Margaret L. Meriwether, "Yeniden Kadınlar ve Vakıf Üstüne, 1770-1840", **Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları**, (Çeviren: Necmiye Alpay), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, 122-143; Mary Ann Fay, "Kadınlar ve Vakıflar: 18. Yüzyılda Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz Alanı", **Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları**, (Çeviren: Necmiye Alpay), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 27-47.

tarihçileri arasında kadını farklı boyutlarda eserlerinde incelemiştir.² Aslı Sancar'ın çalışması, kadının toplumsal hayattaki etkinliğini göstermesi açısından önemlidir.³

Osmanlı kadınının toplum içindeki konumu, bazen yabancı yazarlar tarafından bazen ise Cumhuriyet dönemi sonrasında toplumda kadının yerinin artmasının bir göstergesi olarak, bir anlamda resmi tarih ideolojisinin sağlamlaştırılması adına, Türk yazarlar tarafından toplumdan soyutlanmış bir kimlik ile tanıtılmaya çalışılmaktadır.⁴ Kadının, bazen göklere çıkarılarak anlatılması bazen de hak ve hukuktan yoksun zavallı kadın olarak değerlendirilmesi onun toplum içindeki statüsünün belirlenmesindeki güçlüğü neden olmaktadır. Son zamanlarda yapılan şer'iyye sicili çalışmalarıyla özellikle kadının içinde bulunduğu sosyal ve hukuki haklar belirlenmiş durumdadır. Buna göre, genel kanı Osmanlı kadınının hak ve hukuk açısından geniş haklara sahip olduğu doğrultusundadır. Fakat sorun hala çözümlenmiş durumda değildir. Özellikle ekonomik hayatta kadının araştırılması istendiğinde karmaşa büyümektedir. Kadın her ne kadar miras alabilse, mülkiyet edinebilse veya tasarrufunda bulunduğu mal ve mülkünü özgürce kullanabilse de meslek edinme ve devlet görevinde yer alma konusundaki haklardan yoksundur. Bu da yine başlangıçta bulunduğumuz yere götürmektedir. Osmanlı kadınının çalışma hayatındaki pozisyonuna bakıldığında yine hak ve hukuktan yoksun olduğu iddia edilebildiği gibi mal ve mülkünü özgürce kullandığı için geniş haklara sahip olduğu söylenebilir. Çalışmamız bu sorunlardan yola çıkarak Osmanlı'da ekonomik hayatta kadının yerini belirlemeyi hedeflemektedir. Bu amaçla yazılan Kadriye Yılmaz Koca'nın eseri çalışmamıza en yakın olanıdır.⁵ Koca çalışmasını bir iktisatçı gözüyle, tarihçilerin yapmış olduğu çalışmalardan yola çıkarak kadınları yaşadıkları kentlere göre ekonomik etkinliklere katılımını yazmıştır. Bu da özellikle bazı meslek gruplarında kadınların varlığının yok sayılmasına ve tüm tablonun gözden kaçmasına neden olmuştur. Bizim çalışmamızda seçilmiş şehirlerden öteye kadının dâhil olduğu ekonomik alanlar esas alınarak hazırlanmıştır. Bu çalışmada, daha önceden yapılan eserlerden yararlanıldığı gibi yeni arşiv belgeleri de kullanılmıştır.

Emeğini ve Bilgisini Değerlendiren Kadınlar

Osmanlı toplumunda kadınlar üretime katkıları bakımından kırsal yaşamda yaşayan kadınlar ve şehirli kadınlar olarak incelemeye alınabilir. İnsanların yaşadıkları

² Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Dünyasında Üretmek Pazarlama, Yaşamak**, (Çevirenler: Gül Çağalı Güven, Özgür TÜresay), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 219-266; Suraiya Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s.340-343.

³ Aslı Sancar, **Osmanlı Kadını Efsane ve Gerçek**, Kaynak Yayınları, İzmir 2009.

⁴ Zerrin Ediz, **Kadınların Tarihine Giriş; Hititlerden Günümüze**, Adım Basım, İstanbul 1995.

⁵ Bu çalışma, diğer eserlerde bulunan kadına ait ekonomik değerlerin derlemesi niteliğindedir. Kadriye Yılmaz Koca, **Osmanlı'da Kadın ve İktisat**, Beyan Yayınları, İstanbul 1998.

şehir veya köy bir anlamda onun kimliğinin belirlenmesinde belirleyici rol oynar. Yaşanılan yerleşim yerleri, insanların yaşam şekillerine, yaşam standartlarına ve yaşama bakış açılarına yön verir. Böylece kadının çalışması, toplum içindeki konumu ve üretimi içinde bulunduğu ortama göre değişiklik gösterir. Osmanlı toplumunda kadın incelenirken de bu özellik dikkate alınmalıdır. Böyle bakıldığında köylü kadın ve şehirli kadının, üretime katkıları benzerlikler gösterse de farklı alanlarda olmuştur.

Kırsal hayatta kadınlar, yaşamın içindedir. Özellikle seyahatlardan edindiğimiz bilgiler, örneğin, 14. yüzyılda Anadolu'da seyahatte bulunan İbn Batuta'nın genel kanısı, kadının serbestçe dolaştığı doğrultusundadır.⁶ Bu bilginin konumuz açısından önemi, "kadın sosyal hayatın ne kadar içindeyse üretime katkısı o derece artar" inancı içinde olmamızdır. Osmanlı kadını, her ne kadar yaşamın içindeyse de onun sıradan yaşantısı kayıtlarda çok az yer alır. Bu da onun üretimde olan etkisinin azlığını düşündürmektedir. Oysa durum, en azından kırsal kesimde böyle olmasa gerekir.

Mehmed İzzet, *İçtimai Hayatta Kadın* adlı makalesinde ailenin bir cemiyet olarak kabul edilmesi dolayısıyla aile hayatı sosyal hayattır ifadesini kullanılır.⁷ Buradan yola çıkarak aslında her ev, toplumdaki ekonomik faaliyetlerin döngüsünün gerçekleştiği en küçük birimdir. Osmanlı tahrir kayıtlarında kadın ile tutulan kayıt şekli bir anlamda Osmanlı'nın ekonomik hayatta kadına bakışındaki belki de en net gösteren durumdur. Bu kayıtlarda, kadınlar ile ilgili bilgiye direk ulaşılmaz. Ama gizli olarak kadının ekonomiye etkisi kayıtlara yansır.

Şöyle ki, Osmanlı mali ekonomisinin temelini oluşturan tımar sistemi, *hane* üzerine kuruluydu. Hane ise evlenmiş erkeğin, eşi ve çocuklarıyla oluşturduğu küçük bir üretim birimi olarak algılanmaktaydı ve sermayesi toprak olan hane sahibi üretimin sürekliliğini sağlamak durumundaydı.⁸ Bu açıdan aile üretim açısından önemliydi. Kadının üretime katkısı alınan vergilerin miktarından anlaşılmaktaydı. *Mücerred* olarak kayıtlara geçen bekâr erkek, *bennâk* olarak kayıtlara geçen evli erkekten daha az vergi öderdi.⁹ Bu kadının aile içinde bir gider olarak algılanmadığını aksine katkıda bulunduğunun göstergesiydi. Tahrir kayıtlarında kadın ile ilgili olarak, sadece eşini bir şekilde kaybeden ve bu nedenle ailenin ekonomik sorumluluklarını üstlenmek durumunda

⁶ İbn Batuta, **İbn Batuta Seyahatnamesi Seçmeler**, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), MEB, İstanbul 1993, s. 84.

⁷ Mehmed İzzet, "İçtimai Hayatta Kadın", **Hayat**, C.4, S.92, 1928 (30 Ağustos), s. 4-5.

⁸ Tımarlı sipahi üç yıl işletilmeyen toprağı reayanın elinden alırdı. Örnek için Bkz. BOA, **TT**, No: 478, s. 3.

⁹ Kanunnâne-i Liva-i Karesi'de 'evli olanlardan resmi bennâk 12 akçe ve kara ve kisbe kadir ergenlerden resmi mücerred altışar akçe alınur' diye belirtilmektedir. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar**, Bürhaneddin Matbası, İstanbul 1943, s. 22. Hatta Karahisar-ı Şarkî defterinde kayıtlı olan mücerredlerden vergi alınmayacağı evlendiği zaman bennâk vergisi ödeyeceği belirtilir. Bkz. BOA, **TT**, No: 478, s. 4.

kalan *biveler*, dul kadınları.¹⁰ Kadınlar toprağı işletip vergileri verdikleri sürece toprakları ellerinden alınmaz.¹¹

Tahrir kayıtlarının kadın ve çocukları dikkate almadan tutulması, özellikle nüfus verilerine tam olarak ulaşmak isteyen araştırmacıların işini zorlaştırmıştır. Kadının varlığı kayıtlara yansımaya da araştırmacılar bunu dikkate alarak ve ailedeki çocuk sayılarını da göz önünde tutarak tahmini de olsa daha gerçekçi rakamlara ulaşmak istemişlerdir.¹² Tahrir kayıtlarında adı silik olan kadın, nüfus verilerinde nasıl dikkate alınıyorsa ekonomik katkısı da aynı şekilde göz önünde bulundurulmalıdır.

Eğitim konusunda mahrum kalan kırsal hayattaki kadının üreticiliğinden kendisine pay çıkaramadığını belirten Altındal bu konuda yanılmaktadır.¹³ Her ne kadar tahrir kayıtlarının özellikle erkeklerin esas alınarak hazırlanması Altındal'ı haklı gösterse de, köy hayatında tarım ve hayvancılığın önemli yer teşkil etmesi, üretim organizasyonunda kadını önemli kılar. Geleneksel yöntemlerle yapılan tarım ve hayvancılık, eğitim şartı gerektirmediğinden kadının bu hayata entegre olması şehir yaşamına göre daha kolaydır. Bu anlamda kırsal alanda yaşayan kadın hayatın zorluklarına ve yaşam standardı şehirli kadına göre daha düşük olmasına rağmen, şehirli kadına göre sosyal yaşamı daha özgür ve ekonomik hayata katkısından dolayı da aile içinde konumu daha güçlüdür. Bu da erkekler tarafından saygı ile karşılanmalarını sağlar. Osmanlıda kadına olan saygı, yabancı seyyahların bile dikkatini çeker.¹⁴

Kadınlar, Osmanlı tahrir kayıtlarına ancak eşlerini kaybettikleri zaman yansımaktadır. Bu bize, Osmanlı aile yapısı içinde kadının kocasına bağımlı olması gerektirdiğini düşündürdüğü gibi, erkek olmadığı zamanlarda hukuki sorumlulukları üstlendiğini göstermektedir. Bunun dışında, Osmanlı kadını olağan dışı da olsa tımar elde edebilmektedir.

Üretime doğrudan katılan Osmanlı kadını ticari mekânlarda boy göstermiştir. Üretim yapan kadınlar, ürettikleri ürünleri pazarlarda satabiliyorlardı. *Avrat pazarı* olarak isim yapan bu alışveriş yerleri, sebze ve meyve gibi tarımsal ürünlerin yanında hayvansal ürünleri ve kadınların kendi yaptıkları el işlerinin satışa sunulduğu yerlerdi. Kadınlar burada hem alıcı hem de satıcıdır.¹⁵ Bu pazarlarda kadınlar, köleleriyle birlikte pazara

¹⁰ Halil İncılık, Donald Quataert, **An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1600**, C.1, Cambridge University Press, Cambridge 1994, s. 148.

¹¹ BOA, **TT 478**, s. 3.

¹² Huricihan İslamoğlu-İnan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü**, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 62.

¹³ Aytunç Altındal, **Türkiye'de Kadın**, Alfa Yayınları, İstanbul 2004, s. 83.

¹⁴ Örneğin, İbn Batuta'yı en çok şaşırtan olaylardan biri erkeklerin kadınlara olan aşırı saygısıdır. Bkz. İbn Batuta, **age**, s. 83.

¹⁵ **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.8, 1995, s. 430-431.

gelip süt, yoğurt vb. ürünler satarlar ve karşılığında koku ve esanslar satın alırlardı.¹⁶ Bu ticaret noktaları hem kırsal alanda hem de şehirlerde bulunurdu.¹⁷ Bu durum, Osmanlı toplumunda kadınların ticari yapılanmada önemli bir yere sahip olduğunu düşündürülebilir. Hürrem Sultan'ın desteği ile kurulan Haseki Dârüşşifa ve İmaretinin yakınlarında bulunan Pazar bunların en ünlüsüdür.¹⁸ Bu pazarlarda kadınlar ürettiklerini nakde çevirebilmekteydiler. Aynı zamanda pazarların arz talep dengesine göre oluştuğu göz önünde tutulursa, kadınların tüketime yönelik üretim yaptığı söylenebilir. Bu pazarlar, kırsal alandan kente mal akışının gerçekleşmesini sağlayan yerlerden biridir.

Bunun yanında günümüzde evlere yönelik yapılan pazarlamacılığın ilk örneğini kadınlar verdi. Erkeklerin rağbet gösteremediği bu hizmet alanı *bohçacılık*tı. Bohçacı kadınlar, mahallelerde kapı kapı dolaşarak yatak, çarşaf, çeşitli kumaşlar, incik boncuk satarlardı. Kadın olmaları nedeniyle rahatlıkla hareme girer, hanım ve cariyelere satış yaparlardı.¹⁹ Bu işi genellikle Çingene kadınlar yürütürdü.

Osmanlı toplumunda özellikle şehirde olan kadının çalışması, günümüzde olduğu gibi iki şekilde gerçekleşmiş olmalıydı. Bunlardan birincisi, toplum hayatından uzak kalmama arzusu, ikincisi ise evinin geçimini sağlamak zorunluluğu. Şehirde yaşayan ve evine bakmak zorunda kalan bir kadın için hayat hiç de kolay değildi. Bir kadının en kolay iş bulma şekli çoğu zaman ev hizmetçiliği idi. Ev hizmetçiliğinde ise insan kaynağı genellikle kölelerden sağlanmaktaydı. Özgür ana-babanın çocuklarının köleleştirilmeleri yasak olduğundan Osmanlı tebaasından bir kadının iş bularak geçimini kazanması zorlaşıyordu.²⁰ Yetişkin şehirli bir kadının para kazanması hatta sınırlıydı. Fakat, hamamlarda ya da düğünlerde güzellik ve temizlik alanında çalışabilirlerdi.²¹ Böylece, "Hamam ustası" mesleği, hamamda, kadınlar bölümünde kadınlara hizmet etmek üzere toplumsal alanda yerini aldı.²²

Kalifiye eleman olarak imalathanelerde çalışan kadınlar da bulunmaktaydı. Özellikle tekstil imalatında, kadınlar önemli bir konuma sahipti. Anadolu'nun çeşitli şehir ve kasabalarında pamuk ipliği eğirerek çeşitli desenlerde kumaşlar

¹⁶İbn Batuta, *age*, s. 84.

¹⁷ Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1992, s. 92; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz. Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş, Mümin Çevik), C.1-2, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1986, s. 39.

¹⁸ Özkan Ertuğrul, "Avrat Pazarı", *DİA*, C. IV, 1994, s. 125.

¹⁹ Erdoğan Tokmakçioğlu, *Osmanlı Kadın Âlemleri*, Geçit Kitabevi, İstanbul 1991, s. 42.

²⁰ Y. Hakan Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 35; Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s. 341.

²¹ Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek...*, s. 239.

²² Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 331; Sefa Odabaşı, *Geçmişten Günümüze Konya*, Selçuklu Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, Konya 1999, s.116.

dokunmaktaydı.²³ 17. yüzyılın başlarında Manisa’da kadınlar pamuk ipliği bükmekte ve bunları pazarlamaktaydılar²⁴. Faroqhi, 1678 yılında Bursa’da bulunan ip eğirme tezgâhlarının yaklaşık yarısının sahibinin ya da kullanıcısının kadın olduğunu belirtmektedir. Dokuma tezgâhları evde bulunan kadınlar da dokumacı olarak çalışmakta ve ekonomiye katkı sağlamaktaydılar.²⁵ Ergenç, seyyahların gözünden, Ankara’da hem kırsal alanda hem de şehirlerde kadınların tiftiği eğirerek iplik haline getirip sattığını ve sof kumaşın yapıldığını ifade eder. Yine şer’iye sicili kayıtlarına dayanarak da Ankara’da çeşitli mahallelerde ailelerin, evlerinin bir bölümüne dokuma tezgâhı kurarak sof dokuduklarını belirtir.²⁶ Buradan yola çıkarsak, iplik eğirme, kumaş ve kilim dokuma kadınların yaygın uğraşları olduğu görülür.

Öyle ki, Osmanlı’nın erken döneminde Ahi teşkilatının bir kolu olan Bâciyân-ı Rûm teşkilatı da kadınların özellikle dokumacılık alanında istihdamını sağlamıştır. Cebecioğlu makalesinde bu teşkilatı, zaman sınırları vermeden anlatmıştır.²⁷ Fakat anlaşılana o ki, sonraki dönemlerde örneğin 17. yüzyılda kadınlar bir loncaya bağlı değillerdi.²⁸

İslamoğlu, tahrir kayıtlarında boyacılık ile ilgili tek verinin boyahanelerden alınan vergiler olduğunu belirtmekte ve köylerde boyama işleminin evlerde ve ahırlarda yapıldığını bildirmektedir.²⁹ Bu durumda evler küçük imalathane durumundadır. Muhtemelen kadın eğirdiği ipleri, dokuduğu kumaşları da boyamaktaydı.

Dokumacı dışında, kesilmiş hayvanların yağından mum imal eden kadınlar da bulunmaktaydı.³⁰ Mum imalatının bir loncaya bağlı olarak yapılması gerekliliği mühimme defterlerinde belirtilen bir durumdur. Mühimme defterindeki kayda göre, bir loncaya bağlı olmadan hayvan yağı alıp mum yapanların ürünleri müsadere edilecektir.³¹ Her ne kadar İstanbul’da mumhane gediğine sahip olan kadınlar mevcut olsa da

²³ Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", **Belleten**, LII, S. 203, Ankara 1988, s. 519. (501-533).

²⁴ Çağatay Uluçay, **17. Yüzyılda Manisa’da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı**, Resimli Ay Matbası, İstanbul 1942, s. 138.

²⁵ Faroqhi, **Osmanlı Dünyasında Üretmek...**, s. 240.

²⁶ Özer Ergenç, **Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliği’ne Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 100.

²⁷ Ethem Cebecioğlu, "Bâciyân-ı Rûm", **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, C. V, s. 415-417.

²⁸ Gerber, **agm**, s. 336; Mutaf, **age**, s. 81.

²⁹ İslamoğlu, **age**, s. 196.

³⁰ Gerber, **agm**, s. 327-343.

³¹ BOA, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), **MD (Mühimme Defteri)**, No. 82, Hk. 70.

mühimme defterinde de belirtildiği gibi, koltukçular,³² matrabazlar,³³ hatunlar ve cariyeler mumcı değil iken mumyağı alıp, evlerinde ve dükkânlarında kanunlara aykırı olarak mum dökmektedirler.³⁴ Bu anlamda kadınlar erkekler ile aynı sahada kayıt dışı rekabet ortamı yaratmaktaydılar. 8 Ocak 1618 tarihli bir fermana göre kayıt dışı mum üretimi yasaklanmaktaydı. Bu sorunun giderilmesi için hayvan kesimlerinin devletin belirlediği noktalarda yapılması gerekliliği üzerinde duruldu. Koyun, keçi, sığır gibi hayvanların Yedikule ve Edirnekapı'da bulunan mezbahalarda kesilmesi öngörüldü.³⁵

Kadınların kendilerine çalışma alanı yarattıkları bir iş sahası da, kirli çamaşırların yıkanmasıydı. Bu iş aslında evini geçindirmek durumunda olan bir kadının yaşamsal savaşı olsa gerekir. Yukarıda da belirtildiği gibi, özgür kadınlar köle olarak satılmadıkları ve hizmet sektöründe de genellikle köle ve cariyeler değerlendirildikleri için ailesini veya kendisini geçindirmek zorunda olan bir kadın iş bulmakta zorlanıyordu. Geçimini kendi sağlamak zorunda kalan kadınlar, çamaşır yıkama alanında kendilerini gösterdiler. İstanbul'da "Câme-Şûyi avretler" çamaşırcı kadınlar, kiraladıkları dükkânlarda çamaşır yıkayarak geçimlerini sağlamaya çalıştılar. Fakat, bu dükkânlar zaman zaman zina yapıldığı gerekçesiyle yasaklandı. Örneğin, 17 Haziran 1571 tarihinde İstanbul kadılarına gönderilen bir hükümlerle dükkânlarda çamaşırcı kadınların çalıştırılmaları engelledi.³⁶ Bu tür engellemeler nedeniyle, işsiz kalan kadınlar fuhuş sektörüne yönlendirilebilir.

Devletin bu dönem içinde Sünnileşme eğilimi içinde olması kadını toplumsal hayattan uzaklaştıran bir dizi kararların alınmasını da beraberinde getirdi. Kaymakçı dükkânına girmeleri, erkeklerle karışık kayığa binmeleri yasaklandı.³⁷ Bu kurallar her ne kadar ahlâkın korunması için alınsa da kadını toplumdan uzaklaştırdı.

Her ne kadar durum böyle de olsa da, gerek kadınların çalışmaya olan ihtiyacı ve gerekse var olan işgücü talebi kadınları çalışma hayatından alıkoyamadı. Çamaşırcı kadınlardan başka İstanbul'da, zeytinyağlı yaprak dolması veya lahana dolması yapıp

³² Koltukçu, belli bir mekânı olmayın, gezginci esnaf. Bkz. M. Asım Yediyıldız, "Şer'îye Sicillerine Göre XVI. Asır Bursa Esnafıyla İlgili Bazı Tespitler", **VIII. Uluslar arası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, Bildiriler** 18-21 Haziran 1998, Bursa 2006, s. 132.

³³ Pakalın, Matraba Kayığı'nı açıklarken, dalyanları dolaşıp balık toplayanların bindiği kayık olarak açıklar. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, MEB, İstanbul 1971, s. 422; Ahmet Akgündüz'ün hazırlamış olduğu kanunnamelerde de matraba, "...balıkçı balığın satar, hâriçten matraba gelüp, alup satmalu olsa emin mâni olub.." ifadesi ile geçer. Bkz. Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, 8. Kitap II. Kısım, Faisal Eğitim ve Yardımlaşma Vakfı, İstanbul 1990, s. 565.

³⁴ BOA, **Cevdet Evkaf**, No. 2173. (23 Z 1205/ 23 Ağustos 1791); BOA, **MD**, No. 82, Hk. 70.

³⁵ BOA, **MD**, No. 82, Hk. 84; 241.

³⁶ Ahmet Refik Altınay, **Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı**, (Hazırlayan: Abdullah Uysal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 70.

³⁷ Hüseyin Yurdaydın, "Düşünce ve Bilim Tarihi", **Türkiye Tarihi 2, Osmanlı Devleti 1300-1600**, (Yayın Yönetmeni: Sina Akşin), İstanbul 1997, s. 223; Altınay, **age**, s. 67-74.

satan kadınlar mevcuttu. Bu kadınlar genellikle azat edilmiş, evlendirilmiş ya velilerinin ya da eşlerinin vefatı ile yoksullaşmış cariyelerdi.³⁸

Bazı meslek alanları ise kadınlar tarafından yapılması zorunlu kabul edilen mesleklerdi. Bu nedenle kadınlar bu alanlarda bir engel ile karşılaşmadılar. Kadınlara yönelik sağlık hizmetleri bu gruptan sayabilir. Sağlık alanında, tedavi veren kadınlar *tabibe*, *hekime*, *kabile*, *aşıcı kadın* ve *tosbağacı kadın* gibi isimler alırdı. Özellikle doğumlar ebe kadınlar tarafından yaptırılırdı. Doğum yapacak hanım bir ebe tutar ve onun gözetimi altında doğum gerçekleştirirdi. Ebelik diğer alanlara göre yaygın olmalıydı.³⁹

1468 yılına ait Cerrâhiyetü'l-Hakaniyye adlı eserde yer alan minyatürlerde uzman *tabibeler* jinekolojik muayenelerini yapmakta ve hastalarını tedavi etmektedir. Uzman tabibeler, doğum dışında, lohusalık döneminde karşılaşılan sorunlar, kadınlık organında oluşan hastalıklar ve cerrahi müdahale gerektirecek sorunlarla ilgilenmekteydiler.⁴⁰ Bazı hastalıkların tedavisinde o konuda özel bilgisi olan kadınlara başvurulurdu. Bu kadınların ne kadar ücret aldığı şu andaki verilerle bilinmemektedir. Fakat özellikle ebe hanımların önemli ölçüde servet biriktirdikleri bilinmektedir.⁴¹ Yine kadınlar, kadınların eğitiminde görev almışlardır⁴².

Dokumacılık alanında kadınların verdiği hizmet, kırsal alanda olduğu gibi aile ekonomisine katkı şeklinde geliyordu. Kırsal alanda kadını tarlada çalışması, şehirde ise evde çalışması bir sorun yaratmıyordu. Bu mekânlar kadının çalışması için rahat bir ortamlardı. Oysa kadının evinden çıkarak hayata atılması otoriteler tarafından desteklenen bir durum değildi. Fakat bu kadına özgü meslekler için geçerli değildi.

Kadınlar, Osmanlı'nın erken dönemlerinden itibaren arz-talep çerçevesinde ekonomik girişimlerde bulundu. Kırsal alanda erkeği ile birlikte tarım ve hayvancılık alanında üretime katkıda bulunurken şehirde de imalat sektöründe yer aldı. Kadın, dokuma tezgâhında, çeşitli kumaşlar dokumakta, ip eğirmekte, mum imal edip çeşitli alanlarda üretim vermekteydi. Fakat bu iş alanları zaman içinde dış piyasaya bağlı olarak azalma gösterdi. Kadını evinden çıkarıp çalışmaya iten iki neden üzerinde durulabilir. Bunlarda birincisi, 16. yüzyılın sonlarında *büyük kaçguna* neden olan celali

³⁸ Abdülaziz Bey, *age*, s. 321.

³⁹ Abdülaziz Bey, *age*, s. 347; Mutaf, *age*, s. 75.

⁴⁰ Cerrâhiyetü'l-Hakaniyye, 1468, (Paris Bibliotheque Nationale, Suppl. Turc. 693, y. 120b). Nakleden, I, Uzel, **Şerafeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyetü'l-Hakaniyye**, II, TTK Yayınları, Ankara 1992, C.II, s.120b.

⁴¹ Abdülaziz Bey, *age*, s. 354-356.

⁴² Esra Baş, **Arşiv Belgelerinden Hareketle Osmanlı XVIII. Y. Y. Osmanlı Toplum Hayatında Kadın**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 85. s. 101.

isyanlarıdır ki, o dönemde birçok köylü evini bırakarak şehre yerleşir. Şehirdeki işsizlik kadınları evin dışında da çalışmaya sürükler. İş bulmakta zorlanan kadınlar fuhşa yönelir.⁴³ Bunu ö dönemde fuhşa yönelik yapılan mücadelelerden anlamaktayız. Diğeri ise, daha sonraki dönemde dışarıda gerçekleşen sanayi inkılâbıdır. Örneğin, Bursa'da 15. yüzyılın sonlarında 1000 kadar dokuma tezgâhı varken daha sonraki yüzyıllarda bu sayı giderek azalmıştı. 1866'da 25 tezgâh bulunmaktaydı.⁴⁴ Bu açıdan bakıldığında özellikle evlerinin bir odasında veya bir dükkânda üretim yaparak, gerek ailesini geçindiren veya ailesine katkıda bulunan kadın evin dışında çalışmak durumundaydı. Çünkü, evde üretilen ürünler, dış piyasadan gelen ürünlerle mücadele edemiyordu. Sanayi inkılâbı ile tüm dünyayı etkileyen ekonomik dalgalanma Osmanlı kadınına dışarıdaki ortamda çalışmaya itti.

Cariyeler: Köle Kadınlar

Ev hayatında günümüz teknolojisi insan hayatını kolaylaştırmaktadır. Fakat bundan yüz yıl öncesine kadar çamaşır, bulaşık makinesi vs. gibi hayatı kolaylaştıran ürünlerin olmaması ev yaşamında yardımcı olacak bir kimseye ihtiyacı zorunlu kılıyordu. Sadece büyük mekânlara sahip konak, yalı ve sarayların hanımları değil ekonomik gücü olabilen herkes yardımcı alıyorlardı.⁴⁵ Bu yardımcıları, kölelerdi. Kölelerin günümüz çalışanlarından farklı olarak yatılı kalmaları söz konusuydu. Bu durumda hizmet verenin yeme, içme ve yatma ihtiyaçlarının da karşılanması, hizmetten yararlanan açısından daha pahalı idi.⁴⁶ Ekonomik bir değer olarak bakılan köleler, kadınlar söz konusu olduğunda cariye olarak nitelendirilmişlerdi.⁴⁷

Köle ve cariyeler alınıp satılabildiği gibi aynı zamanda miras da bırakılabilmekteydi. Bu da onları önemli bir yatırım aracı yapmaktaydı.⁴⁸ Ölen kişilerin

⁴³ Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyanları**, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s.107.

⁴⁴ Halil İnalçık, "Bursa: XVI. Asır Sanayi ve Ticari Tarihine Dair Vesikalar", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 218; Orhan Yılmaz Silier, **Türkiye Sanayiinde Tekelleşme**, Makine Mühendisleri Odası, İstanbul 1977, s. 13.

⁴⁵ İzzet Sak, **Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1992, s. 75.

⁴⁶ Faroqhi, **Osmanlı Dünyasında Üretmek...**, s. 240.

⁴⁷ Ahmet Nezih Turan, "Bahçesaray Köleleri (17. Ve 18. Yüzyıllar)", **Bilig**, Kış 2009, S. 48, s. 246..

⁴⁸ Köle fiyatları için, Bkz. Nihat Engin, **Osmanlı Devleti'nde Kölelik**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1998, s. 138-142; Halil Salihlioğlu, " Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Ekonomik Hayattaki Yeri", **ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı**, (1979-1980), s. 111-112.

tereke kayıtları incelendiğinde köleler sayılarak ve bazen de değerleri belirtilerek yazılmışlardı.⁴⁹

Osmanlı toplumunda farklı milletlerden cariyeler bulunmaktaydı. Özellikle Rus cariyeler rağbet görmekteydi. Cariyelerin değerlendirilmelerinde gençlikleri ve güzellikleri ön plandaydı. Rus bir kız cariyeye olarak â'la idi.⁵⁰ İzzet Sak'ın 17. ve 18. Yüzyılda Konya, Karaman, Isparta, Gaziantep, Trabzon illeri ve Bor kazalarını örnek alarak yaptığı araştırmalarına göre cariyeler, evde günlük işlerle meşgul oldukları gibi, çocukların bakımı ile de ilgilenmişlerdi. Cariyelerin çalışma alanları ev ile sınırlı değildi. Erkekler gibi bağ, bahçe işlerinde de çalışırlardı. Tarlaların sürülmesinde, sulanmasında, ekinlerin işlenmesinde, otların biçilmesinde ve harmanda efendilerine yardım etmişler, efendilerine ait hayvanlara çobanlık yapıp, sürülerini otlatmışlardı.⁵¹ Hatta bakkal, hamam ve dükkânlarda da çalışmaktaydılar.⁵² Bu anlamda cariyeler ekonomik hayatın döngüsünde işgücü kaynağını oluşturmakta ve hizmet sektörünün vazgeçilmez unsurunu oluşturmaktaydı.

Köle ve cariyeler efendiler ile yapmış oldukları anlaşmalara bağlı olarak azat edilebiliyordu. Öyle ki, Sak'ın çalışmalarında Vasiyet yoluyla yapılan hayır ve vakıfları yaptıran kadınlar, yönetici konumunda bulunanların kızı, eşi veya annesi olanların yanında azatlı olduğu anlaşılan cariyeler de bulunmaktadır.⁵³ Cariyeler önemli miktarda servet biriktirebiliyorlardı.

Para Hareketliliğini Sağlayan Varlıklı Hanımlar

Osmanlı toplumunda kadınlar, ekonomik olarak rahat kabul edilebilirler. Bunun bir nedeni erkeğin kadına kıyasla ailedeki ekonomik sorumluluğudur. Kadınlar ailenin geçim masrafı ile bir zorunluluk yoksa sorumlu tutulmazlardı. Buna ilaveten özellikle bulunduğu sosyal statü yolu ile ekonomik güce sahip kadınlar bulunmaktaydı.

Osmanlı toplumunda kadınların eğitimi çok yaygın olmasa da ekonomik durumu iyi olan aileler kız çocuklarını özel hocalar tutarak eğitimlerini sağlıyorlardı. Bu eğitim şekline sadece sarayda veya İstanbul'da değil Anadolu'da da rastlanıyordu. Eğitimin amacı, bir meslek edinmekten çok görgülü ve kültürlü olma arzusundan

⁴⁹ Turan, **agm**, s. 246.

⁵⁰ Turan bu konu ile ilgili olarak hilebaz esircilerin alıcıları aldattıklarını belirtir. Buna göre aslen Boğdan'lı olan bir cariyeye Rus diye satılmış fakat cariyenin kimliğini itirafı üzerine aldatıldığını fark eden alıcı satın aldığı cariyeyi iade etmiştir. Bkz. Turan, **agm**, s. 246.

⁵¹ Sak, **Köleler**, s. 75-76.

⁵² Sak, **Köleler**, s. 78.

⁵³ İzzet Sak, **Şer'îye Sicillerine Göre Konya'da Vasiyet Yoluyla Yapılan Hayır ve Vakıflar (1700-1750)**, Selçuklu Belediyesi, Konya 2008, s. 41.

kaynaklanmaktaydı. Nitekim Kütahya'nın Lala Paşa mahallesinde ikamet eden Ayişe binti Mustafa'nın vefat etmesiyle tereke kaydına mal varlığı arasında 4 adet kitap da yer almıştır.⁵⁴ Bu kitapların içeriği bilinmese de bir hanımın terekesinde olması kayda değer bir özellikti.

Şehir hayatında da kadınlar sermayenin yatırıma dönüşmesine katkıda bulunmuşlardır.⁵⁵ Osmanlı toplumunda belirli ekonomik güce sahip olan kadınlar yapılan çalışmalarda, aile üyelerinden bağımsız olarak ev ve diğer mülkleri alıp, satabilmişlerdir.⁵⁶ Bu anlamda sadece içinde oturabilmek için ev sahibi olmamışlar, servet edinebilmek amacıyla bağ, bahçe sahibi olmuşlardır.

Eşlerinden veya babalarından miras yolu ile çiftliğe sahip olan kadınlar, bu çiftliklerin işletilmesini sağlamışlar ve işletme hakkını kullanırken diğer kişilerle eşit yükümlülükler sahip olmuşlardır. 18. yüzyılda özellikle paşa, ağa, voyvoda, ayan gibi yönetici zümrenin yakınları olan hanımlar çiftlik tasarruf etmekteydi⁵⁷. Bu da tarımla uğraşmayı ve dolayısıyla üretime katkıda bulunmayı da beraberinde getirmekteydi. Osmanlı Devleti'nde kadınların zenginlikleri sahip olduğu aileye göre şekillenmekteydi.

Başbakanlı Osmanlı Arşivi'ndeki belgelere göre kadınlar Mukataa sahibi idiler.⁵⁸ Bunlar, padişah kızları ve diğer devlet adamlarının hanımları veya kızları idiler. Örneğin 18. yüzyılda Gediz şap maden işletmesi III. Mustafa'nın kızı Şah Sultan ve Mihrişah Sultan'ın tasarrufundaydı.⁵⁹ Yakın tarihlerde Sabık Reisülküttap Süleyman Feyzi Bey'in kızı Atiyetullah Hanım, Bosna, Üsküp, Köstendil ve tevâbii Duhan Gümrüğü Mukâtaasının dörtte bir hissesine sahipti.⁶⁰

Osmanlı devletinde varlıklı hanımlar ekonomiye canlılık katmışlardır. Bu hanımlar, direk üretime katılmasalar da ellerindeki mal varlıklarını değerlendirerek kendilerine ek gelir sağlamışlardır. Yine 18. yüzyılda İstanbul vakıflarına ait bazı

⁵⁴ KŞS (Kütahya Şer'iyye Sicili) No. 23, Belge 65 (21 B 1258 / 28 Ağustos 1842), Naklen, Muhammet Şen, **23 Numaralı Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği**, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2003, s. 125.

⁵⁵ Koca, **age**, s. 91.

⁵⁶ Hayri Erten, **Konya Şer'iye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 80.

⁵⁷ Baş, **age**, s. 93.

⁵⁸ Mukataalar doğrudan devlet işletmeleridir ve devlete ait gelir payının tahsili işi, inhisar, haline getirilen herhangi bir kuruluşun işletme hakkı veya üretilen malı satın alma tekeli gibi özellikler taşıyabiliyordu. Bkz. Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997, s. 177; Baki Çakır, **Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 115.

⁵⁹ BOA, **Cevdet İktisat**, 930. Tarih: 30 Eylül 1761; BOA, **Cevdet İktisat**, 2146; Bkz. Belge.I. BOA, **Cevdet Darpdane**, 2534.

⁶⁰ BOA, **Cevdet Maliye**, 9850, (14 Za 1197 / 11 Ekim 1783).

dükkânlar kadınlar tarafından kiralanarak işletilmiştir. Bu usulle Anadolu'da da kadınlar, kasap, bakkal dükkânı ve hamam işletmişlerdi.⁶¹ Kadınların bu dükkânları işletmeleri, köleleri veya mukataada olduğu gibi kethüdaları⁶² veya yakın akrabaları aracılığıyla olmuştur. Bazen ise dükkânların hissedârı olmuşlardır.⁶³ Yine çalışmalar gösteriyor ki, kadınlar başka kadınlara vekil olmuşlardı.⁶⁴ Ayrıca kadınlar kredi ilişkilerine dâhil olmuşlar ve mal varlıkları ile başka kadın ve erkeklere kefil olmuşlardı.⁶⁵

İzzet Sak, 1700- 1750 yılları arasında Şer'îye sicillerine göre, Konya'da vasiyet yoluyla yapılan hayır ve vakıf kurumlarını incelemiş, bu incelemenin sonucunda 347 vasiyet tespit etmiş olup ve bu vasiyetlerin % 48.70'inin kadınlara ait olduğunu belirlemiştir. Bu oran kadınların toplumdaki konumlarını da bir nebze belirlemektedir.⁶⁶

Kadın vakıflarının, özellikle Anadolu'da finans kaynağı küçük çaplıdır. Örneğin Kayseri'de 3 Kasım 1621 tarihinde Sitti Hatun, İshak Çelebi imamına Kur'an okunabilmesi için 2000 ve mum için 300 akçe vakfetti.⁶⁷ Bu kültürün devam ettiğini 19. yüzyılda Kütahya örneğinde görmekteyiz. Kütahya Meydan Mahallesi'nde ikamet eden Ayişe binti Mustafa Bölücek mahallesinde bulunan bir bab un değirmeninin beş bin kuruşluk miktarını Gireği nahiyesi'ne bağlı Aslıhanlar karyesinde bulunan çeşmenin tamir masrafı için vakfetmişti.⁶⁸ Kütahya örneğindeki kadın vakfiyelerinin finans kaynağı olarak genellikle dükkân, ev, bağ, bahçe ve değirmen gelirleri gösteriliyordu.⁶⁹ Baer da kadınların kurduğu vakıfların erkeklere göre daha küçük olduğundan bahseder. Bu İstanbul ve Edirne örneğinde de böyledir. Fakat bu durum bu vakıfların daha uzun ömürlü olmasını sağlar.⁷⁰

16. yüzyılda İstanbul vakıflarını inceleyen Baer, bu vakıfların üçte birinin kadınlara ait olduğunu tespit eder.⁷¹ 1789-1923 yılları arasında Kütahya'da bulunan vakıfların %22'si kadınlara aittir.⁷² Bir taşra kenti ile başkent arasında böyle bir farkın

⁶¹ Gerber, *agm*, s. 331; Baş, *age*, s. 85.

⁶² BOA, *Cevdet Darpdane*, 2534.

⁶³ Erten, *age*, s. 82.

⁶⁴ Jennings, *agm*, s. 73. (15 Şaban 1015 / 16 Aralık 1606).

⁶⁵ Jennings, *agm*, s. 103. (1016/ 1607-1608).

⁶⁶ Sak, *Vakıflar...*, s. 55.

⁶⁷ Jennings, *agm*, s. 107.

⁶⁸ *KŞS*, No.23, Belge 51. Tarih: 24 Mayıs 1842. Naklen, Şen, *age*, s. 147.

⁶⁹ Özlem Soyer Zeyrek, *Kadın Vakıfları: Kütahya Örneği (1789-1923)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2007, s. 125.

⁷⁰ Baer, *agm*, s. 13, 33.

⁷¹ Baer, *agm*, s. 11.

⁷² Zeyrek, *age*, s. 126.

olması olağandır. Tabi ki, aradaki yüzyıl farkını da göz önünde tutmak gerekir. Yine Baer'ın tespitlerinde kadınların kurduğu vakıflardan genellikle kadınlar yararlanır.⁷³

Kimsesiz olan kadınların varlıkları da müsadere yoluyla devlete kalmakta ve hazineye katkı sağlamaktadır. Yine Kütahya'dan birkaç örnek verilirse 24 Mayıs 1842 tarihinde ölen Ayişe Hanım'ın mal varlığına 370 kuruş değer biçilmişti.⁷⁴ Aynı tarihlerde ölen Fatime binti Hasan'ın bıraktığı mal varlığı 2291 kuruş⁷⁵, Ümmügülsüm binti Hasan'ın 1941 kuruş değerinde malı kalmıştı.⁷⁶ Ayişe'nin çok varlıklı biri olmadığı ve sıradan bir yaşam sürdüğü söylenebilir. Buraya konu olmasındaki neden varlık değil mallarının az da olsa hazineye kalmasıdır.

Görüldüğü gibi ekonomik durumu iyi olan kadınlar, mal mülk edinebilmişler, herhangi bir kısıtlamaya uğramamışlardır. Edinmiş oldukları servetleri de yine içinde buldukları topluma katkıda bulunarak harcamışlardır. Aynı zamanda saygın bir görüntü çizmişlerdir.

Eğlence Hayatından Kazanan Kadınlar

Osmanlı'da eğlence alanında yer alan ve geçimlerini buradan temin eden kadınlar mevcuttu. Dans ve müzik eşliğinde, daha çok *çengi* diye anılan Çingene ve bazen Yahudi kadınlar cümbüş yaparak evlerde, şehir dışında kurulan çadırlarda, hanlarda eğlence hizmeti veriyordu.⁷⁷ Abdülaziz Bey, Çengi ifadesinin eskiden çalgıcılar için kullanıldığını sonradan ikiye ayrıldıklarını belirtir. Buna göre oyuna çıkanlara çengi, çalgı çalanlar ise sıracıdır. Çalınan musiki aletleri ise, üç adet def, iki adet keman, iki adet santur idi. Gerekliğinde ise dümbelek eşlik ederdi. Eğlence bittikten sonra çengilere eşit miktarda para verilir, elbiselik kumaş ve bahşiş ihmal edilmezdi.⁷⁸

Dans ve eğlence fuhuş ile birlikte düşünüldüğünden, devlet ve toplum tarafından hoş karşılanılmıyordu. İslam hukukunda zina, kadın ve erkeklerin evlilik dışı ilişkiye girmeleri, aile ve toplum yapısını tehdit etmesi bakımından yasaklanmıştır. Buna rağmen, fuhuş meslek edinen kadınlar bulunmaktaydı. Ayrıca kadınları ücret karşılığında erkeklerle satarak para kazananlar da vardı.⁷⁹ Özellikle Çingene kadınlarının gayri meşru

⁷³ Baer, **agm**, s. 13.

⁷⁴ **KŞS**, No.23, Belge 76. Tarih: 22 Ocak 1843. Naklen, Şen, **age**, s. 147.

⁷⁵ **KŞS**, No.23, Belge 67. Tarih: 12 Ağustos 1842. Naklen, Şen, **age**, s. 129.

⁷⁶ **KŞS**, No.23, Belge 72. Tarih: 12 Aralık 1842. Naklen, Şen, **age**, s. 137.

⁷⁷ Elena Marushiakova-Vesselin Popov, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingeneler**, (Çeviren: Bahar Tırnakçı), Homer Kitabevi, İstanbul 2006, s. 50

⁷⁸ Abdülaziz Bey, **age**, s. 389-390.

⁷⁹ Osman Köse, " XVIII. Yüzyıl Sonları Rus ve Avusturya Savaşları Esnasında Osmanlı Devleti'nde Bir Uygulama: İstanbul'da Fuhuş ve İçki Yasağı", **Turkish Studies**, 2/1, Winter 2007, s. 108.

faaliyetleri gerçekleştirdikleri konusunda yaygın bir inanış mevcuttu.⁸⁰ Akdağ, kadınların İstanbul'a duyurdukları halk şikâyetlerinde ve Divan'dan sancaklara ve kazalara yollanan hükm-i hümayunlarda Gurbet ve Çingene taifesinin satın alıp sermaye edindikleri güzel cariyelerden faydalanıp, çalgılı, oyunlu eğlenceler düzenledikleri ve büyük şehirlerde elverişli yerlerde kurdukları çadırlarına özellikle bekâr kişilerin itibar ettiği ve servetlerini buraya harcayarak yokluğa düşürdüklerini belirtir.⁸¹

Mühimme kayıtlarında da, bazı Çingenelerin kadınlarını ve kızlarını alıp fuhuş yaptırdıkları konusunda şikâyet söz konusudur.⁸² Çingeneler dolayısıyla fahişeliğin arttığı ve bu konuda tedbir alınması için 6 Ekim 1564 tarihinde Diyarbekir, Halep, Dulkadiroğlu, Karaman ve Anadolu beylerbeyliğinin her sancağına hüküm gönderilmiştir. Hükümde şehir, kasaba ve köylerde Çingenelerin dolaşarak sazlı eğlenceler düzenlemelerinin önüne geçilmesi istenmiştir.⁸³

1530 / 1531 tarihli "Kanunnâme-i Kıbtîyân-ı Vilayet-i Rumeli'ye göre, Rumeli eyaletinin Edirne, Filibe ve Sofya'da olan Çingeneleri'nden gayri meşru işle uğraşan kadınların ayda yüz akçe *kesim vergisi* vermeleri gerekmektedir.⁸⁴ Akgündüz, bu verginin zina ile bir ilgisinin olmadığını, gayri meşrudan kastedilenin zina dışındaki oyun ve eğlenceleri içerdiğini belirtir.⁸⁵ Çingenelerin dansa, eğlenceye olan düşkünlükleri ve bunu yaşam tarzı ve geçim kaynağı haline getirdikleri düşünülürse dans ederek ekonomik kazanç sağlayan kadınlardan alınan bir vergi çeşidi olsa gerekir.

Osmanlı'da fuhuş alanında yer alan kadınlar, sadece Çingenelerden oluşmuyordu.⁸⁶ Diğer etnik unsurlardan kadınlar da fuhuş nedeniyle takibata uğramıştı. Tespit edilen fahişeler sürülüyor veya daha sert uygulamalara maruz kalıyorlardı. Bu sert uygulama içinde ölüm de vardı. 10 Ağustos 1790 yılında meyhanelerin kapanması,

⁸⁰ Angus Fraser, **Avrupa Halkları Çingeneler**, (Çeviren: İlkın İnanç), Homer Kitabevi, İstanbul 2005, s.156; Abdülaziz Bey, **age**, s. 335.

⁸¹ Akdağ, **age**, s.107.

⁸² BOA, MD, C. 12, Hk. 344.

⁸³ BOA, MD, C. 6, Hk.206.

⁸⁴ Kesim, ifadesi bazı bölgelerde bahçe ürünlerinden öşür yerine üzerinde anlaşılmış belli bir miktar parayı ifade etmektedir. Bkz. Halil İnalçık, "Adaletnâmeler", Belgeler, II/3-4, Ankara, s.73; BOA, **TT (Tapu Tahrir Defteri)** No: 370, s.374.

⁸⁵ **Osmanlı Kanunnameleri**, 6. Kitap II. Kısım, Faisal Eğitim ve Yardımlaşma Vakfı, İstanbul 1993, s.512.

⁸⁶ 19. yüzyılda Abdülaziz Bey, İstanbul'da âlüftelere (fahişe) özel haneler bulunduğunu belirtir ve bu hanelerdeki kadınların onda ikisi Dersaadet Kiptîflerin'den, onda ikisi Siroz, Edirne ve Manastır Kiptîflerin'den, onda ikisi İzmir ve Aydın havalisi kadınlarından, geri kalan onda dördü de Dersaadet ahalisinden olduğunu açıklar. Bkz. Abdülaziz Bey, **age**, s. 335.

fahişelerin asılması öngörülmüştü.⁸⁷ 5 Şubat 1791 yılında ise Silivri ve çevresinde türeyen fahişelerin siyaset edilmesi kararı alınmıştı.⁸⁸ Aslında fuşun artmasının en önemli nedeni, ekonomik olarak sıkıntıya düşen kadınlara iş imkânının tanınması olmuştu.

Sonuç

Osmanlı'da tek tip bir kadın tiplmesi söz konusu değildir. Osmanlı kadınının toplum içindeki konumu bulunduğu yerleşim yerine ve yüzyıla göre farklılık göstermektedir. Yasal olanakların kadınlara tanıdığı imkânların dışında, çevre, ekonomik, millet faktörleri ve tabi ki kişilerin bireysel özellikleri bu farklılaşmayı doğurmaktadır. Osmanlı kadınının üretime katkısı yine sosyal statüsüne göre farklıdır.

Kadın bulunduğu statüye göre, avret, kadın, hanım, sultan olarak nitelendirilmişti. Aslında bu unvanlar onun yaşam şeklini de yansıtıyordu. Osmanlı kadını genel olarak ifade edersek ne toplumun tamamen içinde ne de tamamen dışında idi. Kırsal kesimde erkek ile aynı ortamda bulunurken şehirde kadın ve erkeğin mekânları ve uğraşları da değişmekteydi. Kadın ve erkeğin farklı mekânlarda yaşamı, kadını toplumdaki soyutlarken kadına özgü mesleklerin de oluşmasını sağladı.

Osmanlı kadını, özellikle taşrada günlük hayatın tam ortasında idi. 16. ve 17. yüzyılda kadınlar, Osmanlı ekonomik yapısının iç dinamiğinde yer alıyordu. Kapalı kapılar ardında hayal edilen Osmanlı kadını tarlada, pazarda, dükkânlarda aktif olarak yer almakta üretime birebir katkıda bulunmaktadır. Fakat ekonomi dünyasındaki değişiklikler, sanayi inkılâbının doğması ve Osmanlı Devleti'ndeki birçok atölyenin kapanması, kadını evine hapsetti. Köylerde tarımsal faaliyetlerin azalması ve köylerin celali isyanları ile boşalmaya başlaması ve şehir nüfusunun artması şehirde işsizlik faktörünü doğurdu. Bu durumdan kadınlarda etkilendi. Geçimini sağlamak durumunda kalan ve kalifiyeden yoksun kadınlar işgücü ile çalışabilecekleri alanlara yöneldiler. Fakat, şehirde, çalışma hayatına atılan kadınlar, birçok engellerle karşılaştı. Kadını toplumsal hayattan uzaklaştırmak üzere birçok ferman çıkarıldı. Buna rağmen kadınların uzmanlık alanına giren bazı alanlar yine kadınlar tarafından yürütüldü. Kadın ve erkeğin toplum içinde farklı mekânlarda yaşamaları bazı meslek gruplarının kadınlar tarafından uygulanmasını zaruri kılmaktaydı. Sağlık ve eğitim bu alanlardan bazılarıydı.

Babaları veya eşlerinin pozisyonu dolayısıyla varlıklı olan hanımlar, çiftlik işletmişler, mukataa tasarruf etmişler, dükkân kiralayıp çalıştırmışlardır. Vakıf kurarak topluma hizmet etmişler ve para döngüsünü sağlayarak ekonomiye katkıda

⁸⁷ BOA, HH, 10845.

⁸⁸ BOA, HH, 9434.

bulunmuşlardır. Toplumun önde gelen kadınları da olsalar, askeri veya idari göreve gelemediler. Yönetici oldukları tek yer vakıflar oldu.

Osmanlı Devleti'nde kişilerin ekonomik durumu ile bağlantılı olarak ev hayatında köle çalıştırılmaktaydı. Cariyeler kendilerine verilen işleri ayırt etmeksizin yerine getirirdi. Bu görevler genellikle ev hizmetçiliği olsa da tarlada çalışan hatta imalathanelerde çalıştırılan cariyeler bulunmaktaydı. Bu durum, çalışmak durumunda kalan özgür kadınların iş bulmasını engellemekteydi.

Her dönemde olduğu gibi eğlence sektöründe de kadınlar bulunmaktaydı. Bu alan dans ve müziği içine aldığı gibi fuhşu da kapsamaktaydı. Özellikle levent ve suhte taifesinden bekâr erkekler bu alanda harcama yapmaktaydı.

Görüldüğü üzere Osmanlı toplumunda kadınlar, kırsal alanda ve şehir yaşamında önemli bir yere sahip olup ekonomik hayatın içinde yer almışlardır. Toplum yaşamının getirdiği durumlar, zaman içinde bu katılımın oranında değişmelere neden olmuştur.

KAYNAKÇA

BOA, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) **MD (Mühimme Defteri)**, C. 6.

BOA, **MD**, C. 12.

BOA, **MD**, C. 82.

BOA, **Cevdet Darphane**, 2534.

BOA, **Cevdet Evkaf**, 2173.

BOA, **Cevdet İktisat**, 930.

BOA, **Cevdet İktisat**, 2146.

BOA, **Cevdet Maliye**, 9850.

BOA, **HH (Hattı Hümayun)**, 431.

BOA, **HH**, 9434.

BOA, **HH**, 10845.

BOA, **TT (Tapu Tahrir Defteri)**, 370.

BOA, **TT**, 478.

ABACI Nurcan, **Bursa Şehrinde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)**,
Kültür Bakanlığı, Ankara 2001.

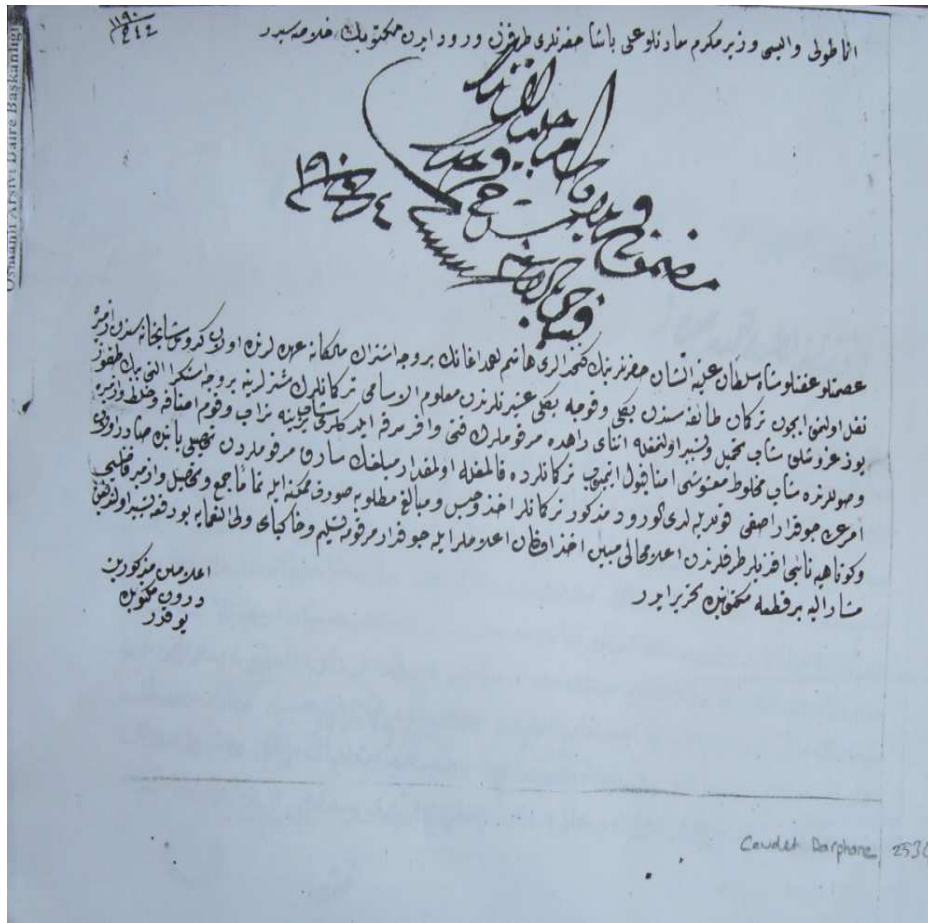
-
- Abdulaziz Bey, **Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000.
- AKDAĞ Mustafa, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyanları**, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.
- AKGÜNDÜZ Ahmet, **İslâm Hukukunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Kölelik**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995.
- AKGÜNDÜZ Ahmet, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, 8. Kitap II. Kısım, Faisal Eğitim ve Yardımlaşma Vakfı, İstanbul 1990.
- AKGÜNDÜZ Ahmet, **Osmanlı Kanunnameleri, ve Hukuki Tahlilleri**, 6. Kitap II. Kısım, Faisal Eğitim ve Yardımlaşma Vakfı, İstanbul 1993.
- ALTINAY Ahmet Refik, **Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı**, (Haz. Abdullah Uysal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- ALTINDAL Aytunç, **Türkiye'de Kadın**, Alfa Yayınları, İstanbul 2004.
- BAER Gabriel, "Women and Waqf: An Analysis of the İstanbul Tahrir of 1546", **Asian and African Studies**, 17, 1983, s. 9-27.
- BARKAN Ömer Lütfi, **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar**, Bürhaneddin Matbası, İstanbul 1943.
- BAŞ Esra, **Arşiv Belgelerinden Hareketle Osmanlı XVIII. Y. Y. Osmanlı Toplum Hayatında Kadın**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- CANTAY Gönül, **Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1992.
- CROUTIER Alev Lytle, **Harem, the World Behind the Veil**, Abbeville P., New York 1989.
- ÇAKIR Baki, **Osmanlı Mukataa Sistemi, (XVI.-XVIII. Yüzyıl)**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- DAVIS Fanny, **Osmanlı Hanımı**, (Çeviren: Bahar Tırnakçı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.8, 1995, s. 430-431.
- EDİZ Zerrin, **Kadınların Tarihine Giriş; Hititlerden Günümüze**, Adım Basım, İstanbul 1995.
- ENGİN Nihat, **Osmanlı Devleti'nde Kölelik**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1998.

-
- ERDEM Y. Hakan, **Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- ERGENÇ Özer, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", **Bulleten**, LII, S. 203, Ankara 1988, s. 501-533.
- ERGENÇ Özer, **Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliği'ne Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- ERTEN Hayri, **Konya Şer'ıye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- ERTUĞRUL Özkan, "Avrat Pazarı", **DİA**, C. IV, 1994, s. 125.
- CEBECIOĞLU Ethem, "Bâcıyân-ı Rûm", **Osmanlı**, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 415-417.
- EVLIYA ÇELEBİ, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, (Haz. Tefvik Temelkuran, Necati Aktaş, Mümin Çevik), C.1-2, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1986.
- FAROQHİ Suraiya, **Osmanlı Dünyasında Üretmek Pazarlama, Yaşamak**, (Çevirenler: Gül Çağalı Güven, Özgür TÜresay), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- FAY Mary Ann, "Kadınlar ve Vakıflar: 18. Yüzyılda Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz Alanı", **Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları**, (Çev: Necmiye Alpay), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 27-47.
- FRASER Angus, **Avrupa Halkları Çingener**, (Çeviren: İlkin İnanç), Homer Kitabevi, İstanbul 2005.
- GERBER Haim, "Bir Osmanlı Şehri Olan Bursa'da Kadının Sosyo Ekonomik Statüsü", (Çeviren: Hayri Erten), **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.8, 1998, s. 327-343.
- İBN BATUTA, **İbn Batuta Seyahatnamesi Seçmeler**, (Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu), MEB, İstanbul 1993.
- İNALCIK Halil, QUATAERT Donald, **An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1600**, C.1, Cambridge University Press, Cambridge 1994.
- İNALCIK Halil, "Bursa: XVI. Asır Sanayi ve Ticari Tarihine Dair Vesikalar", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, Eren Yayınları, İstanbul 1993.
- İNALCIK Halil, "Adaletnâmeler", **Belgeler**, II/3-4, Ankara.
- İSLAMOĞLU-İNAN Huricihan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü**, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
-

- JENNIGS R.C., “Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Shari’a Cort of Anatolian Kayseri”, **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 18, 1979, s. 53-114.
- KOCA Kadriye Yılmaz, **Osmanlı’da Kadın ve İktisat**, Beyan Yayınları, İstanbul 1998.
- KÖSE Osman, “ XVIII. Yüzyıl Sonları Rus ve Avusturya Savaşları Esnasında Osmanlı Devleti’nde Bir Uygulama: İstanbul’da Fuhuş ve İçki Yasası”, **Turkish Studies**, 2/1, Winter 2007, s. 104-123.
- MARUSHIAKOVA Elena - POPOV Vesselin, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Çingener**, (Çeviren: Bahar Tırnakçı), Homer Kitabevi, İstanbul 2006.
- MERİWETHER Margaret L., “Yeniden Kadınlar ve Vakıf Üstüne, 1770-1840”, **Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları**, (Çeviren: Necmiye Alpay), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 122-143.
- MONTAQU Layd M. W., **Türkiye Mektupları**, Tercüman 1001 Temel eser.
- MEHMED İZZET, “İçtimai Hayatta Kadın”, **Hayat**, C.4, S.92, 1928 (30 Ağustos), s. 4-5.
- MUTAF Abdülmecit, **XVII. Yüzyılda Balıkesir’de Kadınlar**, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2002.
- PAKALIN Mehmet Zeki, **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, MEB, İstanbul 1971.
- PIERCE Leslie, **Harem-i Hümayun**, (Çeviren: A. Berktaş), Türk Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- REİNDLE-KİEL Hedda, “A Woman Timar- Holder in Ankara Province during the Second Half of the 16th Century”, **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, S. 40, 1997, s. 207-238.
- SAK İzzet, **Şer’iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1992.
- SAK İzzet, **Şer’iyye Sicillerine Göre Konya’da Vasiyet Yoluyla Yapılan Hayır ve Vakıflar (1700-1750)**, Selçuklu Belediyesi, Konya 2008.
- SALİHLİOĞLU Halil, “ Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa’da Kölelerin Ekonomik Hayattaki Yeri”, **ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı**, (1979-1980), s. 67-138.
- ODABAŞI Sefa, **Geçmişten Günümüze Konya**, Selçuklu Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, Konya 1999.
- SANCAR Aslı, **Osmanlı Kadını Efsane ve Gerçek**, Kaynak Yayınları, İzmir 2009.

-
- SILIER Orhan Yılmaz, **Türkiye Sanayiinde Tekelleşme**, Makine Mühendisleri Odası, İstanbul 1977.
- ŞEN Muhammet, **23 Numaralı Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği**, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2003.
- TOKMAKÇIOĞLU Erdoğan, **Osmanlı Kadın Âlemleri**, Geçit Kitabevi, İstanbul 1991.
- TURAN Ahmet Nezihi, “Bahçesaray Köleleri (17. Ve 18. Yüzyıllar)”, **Bilig**, Kış 2009, S. 48, s. 241-254.
- ULUÇAY Çağatay, **17. Yüzyılda Manisa’da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı**, Resimli Ay Matbası, İstanbul 1942.
- UZEL, I., **Şerafeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyetü’l- Hakaniyye**, C. II, TTK Yayınları, Ankara 1992.
- YEDİYILDIZ M. Asım, “Şer’iye Sicillerine Göre XVI. Asır Bursa Esnafıyla İlgili Bazı Tespitler”, **VIII. Uluslar arası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Bildiriler 18-21 Haziran 1998**, Bursa 2006, s. 131-136.
- YURDAYDIN, Hüseyin, “Düşünce ve Bilim Tarihi”, **Türkiye Tarihi 2, Osmanlı Devleti 1300-1600**, (Yay. Yön. Sina Akşin), İstanbul 1997.
- ZEYREK Özlem Soyer, **Kadın Vakıfları: Kütahya Örneği (1789-1923)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2007.

Belge I. Gedos Şaphanesi Mukataasının Tasarrufunun III. Mustafa'nın kızı Şah Sultan'a ait olduğunu gösterir belge.

Kaynak: BOA, Cevdet Darphane, 2534.